

Przegląd Religioznawczy 3(285)/2022

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

PIOTR MUCHOWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Etnolingwistyki

Zakład Hebraistyki, Arameistyki i Karaimoznawstwa

e-mail: piotr.muchowski@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2515-2997

DOI: 10.34813/ptr3.2022.9

Raporty statystyczne polsko-litewskich gmin karaimskich w zbiorach Państwowego Archiwum Autonomicznej Republiki Krymu w Symferopolu

Statistical reports of Polish-Lithuanian
Karait communities in the collection of the State Archive
of the Autonomous Republic of Crimea in Simferopol

Abstract. The article is a contribution to the study of the demographic and economic situation of the Polish-Lithuanian Karaite communities in the 19th century. It includes Polish editions of three important source texts from the collection of the State Archive of the Autonomous Republic of Crimea in Simferopol, dating from the period immediately preceding the establishment in 1863 of the Karaite Spiritual Consistory in Troki (“Караимское Духовное Правление въ Трокахъ”). These documents, written in Hebrew and Russian and dated 1860, provide not only detailed data on the size of the Karaite population in Lithuania and Volhynia, but also unique information on its material condition. Copies of the discussed documents were acquired by the author during a search at the State Archive of the Autonomous Republic of Crimea in Simferopol in 2012. The article also cites other documents from the same archive, dated 1857–1864, containing statistical data on Polish-Lithuanian Karaite communities.

Keywords: Polish-Lithuanian Karaites, Karaite census, Karaites in Łuck, Karaites in Troki, Karaites in Poniewież.

W zbiorze dokumentów Taurydzkiego i Odesskiego Karańskiego Zarządu Duchownego oznaczonym jako Fond 241 przechowywanych jest nie mniej niż kilkanaście oryginalnych raportów statystycznych z gmin karańskich z Trok, Poniewieża i Łucka z lat 1857–1863. Większość z nich zawiera wyłącznie dane na temat liczebności społeczności karańskich oraz liczby narodzin, ślubów i zgonów, a także liczby duchownych oraz synagog i szkół. Niekiedy są to tylko dane częściowe uzupełniające raporty z poprzednich lat. Trzy z raportów, po jednym z Łucka, z Poniewieża i z Trok, zawierają jednak również opisy stanu majątku nieruchomości (domostw) oraz charakterystykę materialnego położenia członków gmin karańskich. Zostały one przygotowane w trybie nadzwyczajnym w roku 1860 na zarządzenie hachama taurydzkiego (naczelnego przywódcy religijnego), Nachamu syna Szelomo Babowicza, w związku z prawnymi czynnościami przygotowawczymi do wyodrębnienia z Taurydzkiego i Odeskiego Zarządu Duchownego i usamodzielnienia administracyjnego karańskich gmin polsko-litewskich (gmin „zachodnich guberni”)¹. Dokumenty te, będące unikatowym źródłem wiedzy na temat demografii tej społeczności religijnej, są ze względów redakcyjnych edytowane w niniejszym artykule jedynie w polskiej wersji językowej (bez oryginalnego tekstu hebrajskiego i rosyjskiego). Przytaczane są, chociaż tylko w formie syntetycznej, również inne raporty statystyczne gmin karańskich polsko-litewskich zachowane (i odnalezione) w zbiorach Państwowego Archiwum Autonomicznej Republiki Krymu w Symferopolu.

Doroczne raporty statystyczne były sporządzone przez hazzanów gmin karańskich w Trokach, Poniewieżu oraz Łucku i przesyłane do Gözleve (Eupatorii), do hachama Taurydzkiego Zarządu Duchownego, który występował jako przewodniczący karańskiego Duchownego Sądu Najwyższego. Co do zasady, te częściowe raporty, składane na początku roku za rok miniony, służyły do przygotowania zbiorczych raportów statystycznych dla władz rosyjskich. W przypadku gmin polsko-litewskich raporty sporządzane były w języku hebrajskim albo rosyjskim. Składane były w okresie od roku 1852 aż do wydzielenia Karańskiego Zarządu Duchownego w Trokach (w praktyce do roku 1864)².

Podstawę prawną corocznych sprawozdań stanowił ukaz z 3 marca 1837 roku dotyczący praw i obowiązków taurydzkiego karańskiego duchowieństwa („Высочайше утвержденноеположение о Таврическомъ Караимскомъ Духовенствѣ”), w którym w art. 24, 25 i 30 zapisano, że hacham stojący na czele duchowieństwa karańskiego w Guberni Taurydzkiej i w Odessie, stanowiącego Taurydzki Karański Zarząd Duchowny, był zobowiązany corocznie przekazywać do podległych mu gmin karańskich zeszyty do rejestracji narodzin, małżeństw i zgonów. Zeszyty te, z wpisanymi przez starszych hazzanów danymi ‘metrykalnymi’ za dany rok kalendarzowy, miały być odsyłane do hachama, a ten miał dokonywać zbiorczego zestawienia danych i przysyłać do Departamentu Spraw Duchowych Zagranicznych Wyznań oraz do Taurydzkiego Cywilnego Gubernatora („въ Департаментъ Духовныхъ Дѣлъ

¹ Utworzenie odrębnego Karańskiego Zarządu Duchownego w Trokach było w dużej mierze zasługą politycznych zabiegów u władz rosyjskich Abrahama Firkowicza i jego zięcia Gabriela Firkowicza, szczególnie intensywnych od połowy lat pięćdziesiątych XIX wieku, zob. Prohorov, 2021, s. 851–855.

² Utworzonego na podstawie ukazu z 8 kwietnia 1863 rok („О постановленіяхъ касательно правъ Караимовъ”), zob. Firkowicz, 1890, s. 179–191, zwłaszcza s. 189.

иностранных исповѣданій и Таврическому Гражданскому Губернатору”) (Firkowicz 1890, s. 130–132; Klimova 2017, s. 15–16). Na mocy ukazu z 13 listopada 1850 roku dotyczącego duchowieństwa karaïmskiego w zachodnich guberniach „О устройствѣ духовной части у Караимовъ Западныхъ губерній” (Firkowicz, 1890, s. 155–156), prawne postanowienia powyżej cytowanego ukazu z 3 marca 1837 roku (s. 126–133) zostały rozciągnięte również na polsko-litewskie gminy karaïmskie w guberniach: wołyńskiej (gmina w Łucku), wileńskiej (gmina w Trokach) i kowieńskiej (gmina w Poniewieżu). Obejmowały one m.in. wskazany obowiązek przysyłania corocznych raportów statystycznych do hachama taurydzkiego, nałożony na starszych hazzanów (w gminach karaïmskich powinno być powoływanych trzech duchownych: dwóch hazzanów, starszy i młodszy, oraz szammasz; do składania raportów uprawniony był starszy hazzan, zob. Firkowicz, 1890, s. 128, art. 11–12.

Trzy cytowane poniżej w polskim przekładzie raporty, przygotowane na zarządzenie hachama Nachamu syna Szelomo Babowicza w związku z realizacją projektu utworzenia nowego Karaïmskiego Zarządu Duchownego w Trokach, przypuszczalnie miały być wykorzystane do wykazania przed władzami rosyjskimi, że karaïmskie gminy polsko-litewskie są przygotowane do niezależnego administracyjnego funkcjonowania. Jednak obraz sytuacji gospodarczej tych gmin wyłaniający się ze sprawozdań jest zdecydowanie zły i świadczy o bardzo trudnej sytuacji społeczności karaïmskiej na ziemiach polsko-litewskich na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku. Z dokumentów jasno wynika, że społeczność karaïmska była spauperyzowana, większość tworzących ją rodzin nie posiadała własnych domostw. Na skutek wysokich podatków nakładanych przez władze carskie, stagnacji gospodarczej i braku możliwości zarabkowania znaczna część karaïmów na Litwie utraciła domy. Jest to przypuszczalnie okres największej zapaści ekonomicznej gmin karaïmskich na Litwie na przestrzeni XVIII i XIX wieku.

Z danych w omawianych dokumentach wynika, że społeczność karaïmów polsko-litewskich (bez gminy w Haliczu)³ ok. połowy roku 1860 liczyła, włączając dzieci, w sumie 1026 osób, w tym 522 osoby płci męskiej i 504 płci żeńskiej⁴. Z tego do gminy w Łucku przypisanych było 219 osób (99 płci męskiej i 120 żeńskiej)⁵, do gminy w Poniewieżu 291 osób (154 płci męskiej i 137 żeńskiej), do gminy w Trokach 516 osób (269 płci męskiej i 247 żeńskiej). Gmina łucka była jedyną społecznością, w której liczba osób płci męskiej była mniejsza, i to znacząco, od liczby osób płci żeńskiej (99 : 120). Aczkolwiek w raporcie z Łucka nie ma informacji o migracji zarobkowej jej członków, to na podstawie innych znanych danych można przypuszczać, że część mężczyzn opuściła gminę, udając się w poszukiwaniu środków do życia na Krym i do uprzemysłowionych miast na południu ówczesnego państwa

³ Liczebność gminy halickiej w tym okresie nie jest mi znana. Wedle najbliższych czasowo danych z 1843 roku, liczyła ona wtedy 254 osoby, zob. Schreiber, 1910, s. 5. Są to jedyne dane z tego przedziału czasowego, które cytują Kizilov i Sulimowicz, zob. Kizilov 2009, s. 96; Sulimowicz, 2017, s. 25.

⁴ Zakładam, że 75 osób z Poniewieża (35 mężczyzn i 40 kobiet przebywających w guberni wileńskiej zostało wykazanych dwukrotnie, tzn. zarówno w raporcie z Trok, jak i w raporcie z Poniewieża, w którym mowa jest, że członkowie społeczności przebywają w różnych guberniach).

⁵ Por. w tym kontekście stwierdzenie Kizilova: „In 1787 there were 141 Karaite living in Łuck and neighbouring villages. No demographic growth had been recorded by the beginning of the twentieth century: in 1911 there were about 150 Karaites living in the town”. Zob. Kizilov, 2015, s. 69.

rosyjskiego. W przypadku społeczności trockiej z raportu wynika, że poza Litwą, w tym na Krymie i w Odessie, czasowo zamieszkiwało, zapewne głównie z powodów zarobkowych, 57 mężczyzn i 9 kobiet.

Członkowie trzech gmin mieli prawo własności tylko do 37 domostw, w tym w Łucku 12, w Poniewieżu 4, w Trokach 21⁶.

W żadnej z gmin polsko-litewskich nie działała regularnie szkoła (nauka prowadzona była z zasady indywidualnie przez hazzanów i uczonych). Każda z gmin miała po jednej synagodze. Żadnej z gmin nie było stać na utrzymywanie dwóch hazzanów, zgodnie z zarządzeniem cytowanego ukazu z 3 marca 1837 roku. Wprawdzie gmina trocka wykazywała w raportach dwóch hazzanów, tj. poza młodszym hazzanem Chananej (Ananiaszem) Abkowiczem również Gabriela Firkowicza jako starszego hazzana, to z adnotacją, że ten przebywa w sprawach służbowych w stolicy⁷. Jak wynika z licznie zachowanych dokumentów trockich z tego okresu, obowiązki hazzana w gminie pełnił wyłącznie młodszy hazzan Chananej Abkowicz.

W skrupulatnie prowadzonych statystykach gminy trockiej uwagę zwraca duża śmiertelność dzieci. Dane te wskazują, że ponad połowa z odnotowywanych w latach 1858–1862 zgonów to zgony dzieci w wieku poniżej pięciu lat.

I. Raport z Łucka hazzana Mosze Awrahama syna Morduchaja Turczyna GAARC, F. 241, op. 1, nr 1862, s. 70–71 (dokument w języku rosyjskim)

Polska edycja tekstu:

[Strona 70:]

(na górnym marginesie dopisano znakami łacińskimi i hebrajskimi:) Nr 90, 1860, 23 sierpnia.

Do Taurydzkiego i Odeskiego Karaimskiego
Duchownego Zarządu

Od młodszego hazzana Łuckiej
Karaimskiej Synagogi

⁶ Dane na temat majątku nieruchomego i działalności zarobkowej członków gmin polsko-litewskich w tym okresie są dotąd stosunkowo dobrze znane tylko w przypadku gminy łuckiej, dzięki dokumentowi z roku 1854 opublikowanemu w roku 2014 przez Sulimowicz, zob. Sulimowicz, 2014, s. 177–200. Wynika z niego, że również w roku 1854 w posiadaniu karaimów łuckich było 12 domów, zob. Sulimowicz, 2014, s. 187. W tym artykule Sulimowicz cytuje także dane ze spisu ludności karaimskiej w Łucku w roku 1858 (dokument z Archiwum Gminy Karaimskiej w Łucku o sygnaturze AGKŁ/VII/13, dotąd nieopublikowany). W innej swojej pracy podaje, że wedle tego spisu z roku 1858 gmina łucka liczyła „107 mężczyzn i 121 kobiet, czyli 228 osób”, zob. Sulimowicz, 2017, s. 25. Warto tu również odnotować, że wedle danych przytaczanych przez Szabarowski w roku 1863 w całej guberni wołyńskiej zamieszkiwało 253 karaimów, zob. Szabarowski, 2013, s. 58.

⁷ Por. GAARC, F. 241, op. 1, nr 44, s. 105 verso; GAARC, F. 241, op. 1, nr 53, s. 40 verso; GAARC, F. 241, op. 1, nr 62, s. 46 verso.

¹⁹ Ros. Исаакъ Фирковичъ, przypuszczalnie Icchak Nisan syn Moszego Firkowicz. Por. Sulimowicz, 2014: 193, poz. 6.

4. Nauczycielami w m. Łucku (są) następujące (osoby):

1-y. Mojsiej Awraam Turczyn²⁰, on ma uczniów 8.

2-i. Owszija Leonowicz²¹ ----"-----"-----"----- 3.

i 3-i. Iosif Magas²² ----"-----"-----"----- 2.

5. Stanowisko gabbaja pełni klucznik Nowach Isaakow Firkowicz²³

6. Młodszy hazzan Mojsiej Turczin²⁴

Nr 6-y.

Dnia 5 sierpnia 1860 roku

M. Łuck

W kontekście tego raportu warty przytoczenia jest ustęp listu w języku hebrajskim (GAARC, F. 241, op. 1, nr 1865, s. 28–29), sygnowanego przez tegoż hazzana, tj. Mosze Awrahama syna Morduchaja Turczyna²⁵, wraz z 10 innymi członkami gminy łuckiej, z dnia 8 szewat 619 roku wedle skróconej rachuby²⁶. Ustęp ten rzuca światło na okoliczności sporządzania raportów statystycznych w gminie łuckiej, jak również jej sytuację ekonomiczną i związany z nią problem zatrudniania przez gminę dwóch hazzanów, jak tego wymagał cytowany ukaz z 1837 roku.

GAARC, F. 241, op. 1, nr 1865, s. 29 verso:

Czcigodni Wielmożni Uczeni, Święci Ichmościowie, Pan z wami, i wszyscy zasiadający w Sądzie Najwyższym. Amen.

Niech będzie wiadomo Wielmożnym Uczonym, że wasz list wysłany do nas, z trzema *mietriczeskije knihi*²⁷, dotarł do naszych rąk. Przygotowanymi do wypisania ich na rok 1859. I oto jestem przygotowany, po (dokonaniu) obchodu, wysłać Wielmożnym Uczonym trzy karty metryki, zapisane już, z roku 1859. Ich wysyłka nastąpi nie później niż za tydzień. I także postąpimy zgodnie z tym, co napisano w Waszym liście w języku rosyjskim, tj. aby ustanowić 2 hazzanów i 1 szammasza w naszej synagodze.

Mimo że teraz także jest 1 hazzan, w miejsce starszego (*ha-rosz*) i młodszego (*ha-miszne*), i 1 szammasz. Ja, wasz młodszy i mizerny sługa, i mój syn, kawaler, my dwaj, biedni, stoimy na straży świątyni. Moja służba trwa już od roku 1852, od kiedy zaczęła się korespondencja naszych świętych gmin do *duchowieństwo*²⁸. W owym jeszcze czasie przysłano do świętej gminy pismo z podpisem naszego pana nauczyciela, przywódcy hachamów i przywódcy wygnania, niech spoczywa w chwale, byśmy wybrali hazzanów i 1 szammasza. Zgodnie wybrano zatem na hazzana pana mojego teścia, naszego nauczyciela, uczonego czcigodnego wielkiego nauczyciela Jehudę²⁹, hazzana i nauczyciela,

²⁰ Ros. Мойсей Авраамъ Турчинъ, tj. Mosze Awraham syn Morduchaja Turczyn (hebr. מורחין).

²¹ Ros. Овшія Леоновичъ, tj. Jezua Leonowicz, syn halickiego hazzana Abrahama syna Lewiego Leonowicza, hazzan w Łucku w latach 1868–1870, zob. Sulimowicz, 2017, s. 79.

²² Ros. Иосифъ Магасъ, tj. Josef syn Jehudy Magas. Por. Sulimowicz, 2014: 195, poz. 25.

²³ Ros. Новахъ Исааковъ Фирковичъ, tj. Nowach Jaakow syn Icchaka Firkowicz. Por. Sulimowicz 2014: 196, poz. 10.

²⁴ Tożsamy z wymienionym powyżej Mosze Awrahamem Turczynem.

²⁵ Ur. 1812, zob. Sulimowicz 2017, s. 79.

²⁶ Tj. 1 stycznia 1859 w kalendarzu juliańskim i 13 stycznia 1859 w kalendarzu gregoriańskim.

²⁷ Hebrajska transkrypcja ros. *метрические книги* 'księgi metrykalne'.

²⁸ Transkrypcja ros. *духовенство* 'duchowieństwo'.

²⁹ Tj. Jehudę syna Mosze Magasa (1785–1853), zob. Sulimowicz, 2017, s. 79.

niech jego dusza spoczywa w raju, który pełnił funkcję hazzana przez trzydzieści lat w świętej gminie. Potem wybrano wielmożnego uczonego pana na starszego hazzana (*ha-roosz*), a mnie biednego na młodszego hazzana (*ha-miszne*) i szammasza jednocześnie. (Członkowie) świętej gminy uczynili niezwłocznie podług upomnienia Naszego Pana Nauczyciela. Jednak chociaż uczyniono to jednogłośnie, tj. *odnoglasno*³⁰ i posłano do miasta okręgu, do miasta Żytomierza, to z niego przysła dla nas *utwierzenija*³¹ do magistratu, z *wykljucka*³². I zewsząd płacimy podatek aż dotąd. Tak pozostawaliśmy aż do roku 1853. Jednak gdy Stwórca zdjął naszą koronę, mojego teścia naszego nauczyciela³³, i (zabrał) jego duszę z jego świata, niech spoczywa w chwale, i pozostałem ja, Wasz sługa na straży świątyni, i mój syn jako szammasz, to tak również teraz my wasi służy i służący stoimy za waszym przyzwoleniem, Naszych Nauczycieli, na Waszej straży w dzień i w nocy, i na straży świątyni. Jest to wiadome Wielmożnym Uczonym. Jednak skoro Panowie Nauczyciele upominacie nas, Wasze wierne sługi, by postąpić odpowiednio do *położenia duchowienstwa*³⁴, by uczynić wraz z *pirigawor i wybor*³⁵, i posłać wraz z *raport*³⁶ do Wielmożnych Uczonych, przeto jesteśmy zobowiązani postąpić podług waszej woli i waszego upomnienia. Nie będzie wykroczenia. Ale by ustanowić dwóch hazzanów i dać im uposażenie, świętej gminy nie stać w obecnym czasie.

Inne raporty statystyczne z Trok w zbiorach Państwowego Archiwum Autonomicznej Republiki Krymu w Symferopolu

1) GAARC, F. 241, op. 1, nr 19, s. 9. Sprawozdanie za rok 1857 w języku rosyjskim z dn. 31 marca 1858 r., podpisane przez 'łuckiej karaïmskiej synagogi starszego hazzana' Mosze Turczyna (Мойсей Турчинъ). Gmina łucka w roku 1857 liczyła 234 członków, w tym 123 mężczyzn i 111 kobiet. Urodziło się w tym czasie 5 dzieci płci męskiej i 7 żeńskiej, zmarła 1 osoba płci męskiej i 1 żeńskiej. Zawarto 3 małżeństwa. Gmina miała 1 synagogę i 1 szkołę, 1 hazzana, 1 szammasza; 2 nauczycieli; 13 uczniów.

2) GAARC, F. 241, op. 1, nr 37, s. 59. Sprawozdanie za rok 1860 w języku rosyjskim z dn. 10 stycznia 1861 r., podpisane przez 'hazzana łuckiej karaïmskiej gminy' Mosze Turczyna (Мойсей Турчинъ). Gmina łucka w roku 1860 liczyła 215 członków, w tym 98 mężczyzn i 117 kobiet. Nie zawarto żadnych małżeństw. W gminie było 7 uczniów.

3) GAARC, F. 241, op. 1, nr 44, s. 88–94 (dane niepełne). Sprawozdanie za rok 1861 w języku rosyjskim z dn. 29 grudnia 1861 r., podpisane przez 'hazzana łuckiej karaïmskiej synagogi' Mosze Turczyna (Мойсей Турчинъ). Urodziło się w tym czasie 3 dzieci płci męskiej; zmarło 6 osób płci męskiej, w tym dwie poniżej jednego roku życia. Zawarto 1 małżeństwo. Służbę dla gminy (jako szammasz) pełnił też syn

³⁰ Hebr. transkrypcja ros. *одноголосно* 'jednogłośnie'.

³¹ Hebr. transkrypcja ros. *утверждения* 'zatwierdzenie', 'potwierdzenie'.

³² Hebr. transkrypcja ros. *выключка*, tu prawdopodobnie w znaczeniu 'wyłączenie' (z obowiązku uiszczania podatku).

³³ Tj. Jehudę syna Mosze Magasa.

³⁴ Hebr. transkrypcja ros. *положения духовенства* 'przepisy dotyczące duchowieństwa'. Odniesienie do ukazu z 3 marca 1837 roku, art. 11–15, w których mowa o obowiązku powoływania przez gminy w trybie wyboru dwóch hazzanów (starszego i młodszego) oraz szammasza i uzyskiwania zatwierdzenia wyboru przez władze.

³⁵ Hebr. transkrypcja ros. terminów *приговор* 'postanowienie', 'uchwała' i *выбор* 'wybór'.

³⁶ Hebr. transkrypcja ros. *панопт* 'raport'.

Mosze Turczyna – Mordko Turczyn (Мордко Мойсеевъ Турчинъ). Wzmiankowany jest jeden uczeń – Abram Nysonowicz Firkowicz (tj. Awraham syn Nisana Icchaka Firkowicza).

4) GAARC, F. 241, op. 1, nr 53, s. 50. Sprawozdanie za rok 1862 w języku rosyjskim z dn. 19 stycznia 1863 r., podpisane przez ‘starszego hazzana’ Mosze Turczyna (Мойсей Турчинъ). Gmina łucka w roku 1862 liczyła 215 członków, w tym 98 mężczyzn i 117 kobiet. Urodziło się w tym czasie 3 dzieci płci męskiej i 1 żeńskiej, zmarły 4 osoby płci męskiej i 5 żeńskiej. Zawarto 2 małżeństwa. Gmina miała 1 synagogę i 1 szkołę, 1 hazzana i nauczyciela, 1 szammasza, 7 uczniów. Odnotowano jeden rozwód – Szelomo syna Awrahama Magasa (Соломонъ Абрамовъ Магасъ) z Deworą córką Jehudy Magas (Девора Ефудова Магасова).

II. Raport z Poniewieża hazzana Jewerejahu syna Immanuela Judkiewicza

GAARC, F. 241, op. 1, nr 37, s. 60 verso – 60 recto
(dokument w języku hebrajskim)

Polska edycja tekstu:

[Strona 60 verso:]

(na górnym marginesie dopisane po ros.): 29 Maj 1860 Nr 57

(w nagłówku z prawej strony zapisano:)

Odpowiedź pełniącego służbę hazzana w świętej społeczności zgromadzenia karaimów, świętej społeczności Poniewieża, 8 miesiąca maja, roku „korona (620³⁷) i złoty diadem” wedle skróconej rachuby.

(poniżej dopisane:) Nr 14.

(w nagłówku z lewej strony zapisano:)

Do Sądu Najwyższego, tj. *duchownoje prawlenie*³⁸, do miasta Gözleve, niech zostanie odbudowane, niech postawione zostaną jego fundamenty rychło, za naszych dni³⁹, do naszego nauczyciela i mistrza wielkiego, gaona, przywódcy hachamów, namiestnika, sławnego, duchowego, Bożego, wybitnego, możnego, przewodniczącego sądu, naszego czcigodnego nauczyciela *haraw ribbi* Nachamu, niech strzeże go Miłosierny i da mu zbawienie, Babowicza, syna naszego czcigodnego nauczyciela *haraw ribbi* Szelomo, możnego, znamienitego, wyniosłego i pobożnego, niech spoczywa na swym łożu w pokoju.

Otrzymałem zarządzenie naszego Pana, nauczyciela i mistrza, 12 miesiąca kwietnia, z numerem 149, jednak nie mogłem udzielić odpowiedzi natychmiast. Z tej przyczyny, że posłaliśmy, by zebrać całe zgromadzenie, ze wszystkich wysp, z powodu *prigawory*⁴⁰ i by udzielić dokładnej odpowiedzi na zarządzenie naszego Pana. Wykaz ilości osób

³⁷ Rok 1860 w kalendarzu juliańskim i gregoriańskim.

³⁸ Hebrajska transkrypcja ros. *духовное правление* ‘zarząd duchowny’.

³⁹ Odniesienie do zniszczeń miasta w trakcie wojny krymskiej 1853–1856.

⁴⁰ Transkrypcja ros. *приговоры* ‘postanowienia’, ‘uchwały’.

zgrupowania naszych społeczności: od roku 1858, po 10. *narodnoj pieriepisi*⁴¹ było osób (płci) męskiej 150 i do dzisiaj urodziło się dziesięciu. Zmarło sześciu. I teraz, na ten dzień, są 154 osoby (płci) męskiej. (Płci) żeńskiej było po 10. *narodnoj pieriepisi* 136. 3 urodziły się, 2 zmarły. Zostało wszystkich osób 137. Uczniów jest osiemnastu. 11 z nich na początku nauki, a siedmiu (przerabia) Biblię z *peszat*. Gospodarzy, którzy mają własne domy jest czterech. Innych, którzy mieszkają w domach obcych, jest wszystkich 40, a z nich dwudziestu gospodarzy, którzy jeszcze są w stanie się utrzymać, a ich dom przejęty za długi. Z nich dwudziestu w sumie jest ubogich i biednych. W sumie jest 44 gospodarzy w całym zgrupowaniu społeczności karaimek, w zgrupowaniu poniewieskim. I są rozporoszeni w kilku guberniach.

I znowu trudzę Jego Wielmożność.

(poniżej dopisane:) Поневежское караимское общество⁴²

(na stronie odwrotnej, 60 recto, zapisano:)

Wielce uczony nasz Panie, racz wyświadczyć łaskę i daj wykaz nowiów, by nie było wątpliwości, co do miesięcy i okresów, w zgodzie z pozostałymi gminami⁴³. Przy tym oddaję pokłon nisko, aż do ziemi.

Najmłodszy spośród tysięcy, Jewerejahu Judkiewicz.

III. Raport z Trok hazzana Chananej syna Dawida Abkowicza

GAARC, F. 241, op. 1, nr 1862, s. 72–73

(dokument w języku hebrajskim)

Polska edycja tekstu:

[Strona 72 verso:]

(na górnym marginesie dopisano znakami hebrajskimi (nazwa miesiąca), łacińskimi ('Nr') i cyframi arabskimi:) Nr 98. 30 sierpnia 1860

(na środku strony:)

Z pomocą Nieba,

Do Najwyższego Sądu Duchownego, który jest w świętej gminie Gözleve, stolicy świętego zgrupowania karaimek, niech wysoko wznosi się jego sława.

(poniżej z lewej:)

Od młodszego hazzana świętej gminy Troki
w świętym zgrupowaniu karaimek, niech Bóg ich chroni.

⁴¹ Transkrypcja ros. *народной переписи* 'spis narodowy'.

⁴² Ros. 'poniewieska gmina karaimeka'.

⁴³ Jest to prośba o przesłanie kalendarza (wycień kalendarzowych).

Pokorne pismo

(tekst listu w 8 wierszach na całej szerokości strony:)

Respektując i wykonując zarządzenie Najwyższego Sądu Duchownego, w jego pisemnym tekście z dnia 7 czerwca 1860 roku, nr 272, po przygotowaniu odpowiedzi na pytania Najwyższego Sądu Duchownego, niech wysoko wznosi się jego sława,/ tak jak zostały zapisany w tekście tego pisma/ odnośnie do wykazu ilości osób mężczyzn i kobiet – ilu gospodarzy znajduje się w mieście z naszych braci karaimów, czy mają domy na własność? Ile? Kim są? Liczby nauczycieli i kto nimi jest? Wraz z ilością uczniów. Które osoby są gabbajami?

Odnosnie do tych wszystkich – wobec tego – by do Najwyższego Sądu Duchownego je w pełni (przekazać) – wykonując pokornie powinności hazzana – zgodnie z nałożonym na mnie obowiązkiem wypełnienia zarządzenia znamienitych (członków) Najwyższego Sądu – bowiem w Jego cieniu skrywam się ja żywiący nadzieję – przystąpiłem do (dzieła). Sługa najmniejszy Chananja A. syn czcigodnego ribbiego Dawida, błogosławionej pamięci, Abkowicza.

[Strony 73 verso – 72 recto; tekst zestawiony w formie tabeli:]

Z pomocą nieba. Odpowiedzi na pytania z danymi na podstawie informacji udzielonej przez synagogę świętej gminy Troki, niech Bóg ich chroni, za pośrednictwem jej młodszego hazzana, odnośnie do wykazu ilości osób – mężczyzn i kobiet, żyjących; ilu gospodarzy jest w społeczności; jaki jest ich status, rzeczywisty czy nie; ilu nauczycieli?; ilość uczniów; które (osoby) są gabbajami. Tu w Trokach, w świętym zgromadzeniu karaimów, niech strzeże ich ich Skała i zachowa przy życiu. W roku 5620 wedle pełnej rachuby ⁴⁴ .						
Kolumna do wpisywania uwag.	Wykaz ilości gospodarzy. Jaka jest ich sytuacja bytowa – rzeczywista czy nie.		Wykaz ilości osób, mężczyzn i kobiet, żyjących, w mieście i w pozostałych miejscach.		Lista imion mieszkańców świętej gminy Troki ze świętego zgromadzenia karaimów, niech wysoko wznosi się jego sława. Albo jakichś obywateli tej społeczności i mieszkających w niej z innego regionu itp.	Kolumna na liczbę porządkową
	Ci, którzy nie mają domów własnych.	Ci, którzy mają domy własne.	Kobiety	Mężczyźni		
Spośród nich ponad połowa mieszka w dzielnicy (karaimskiej).	-"	-"	185	172	Obywatele i mieszkańcy świętego (zgromadzenia) karaimów w mieście Troki, niech strzeże ich ich Skała i zachowa przy życiu. Ilu mieszka.	1.
Wyjawszy nielicznych, środki do życia zdobywają w mieście społeczności.	-"	-"	62	97	Ci mieszkają poza Trokami ⁴⁵ .	2.

⁴⁴ Rok 1859/1860 w kalendarzu juliańskim i gregoriańskim.

⁴⁵ Hebr. בִּישּׁוּב, dosł. 'w osiedlu'. W polskich tekstach z wcześniejszego okresu używany jest, jako ekwiwalent, termin 'w przysiółkach'. Termin ten w artykule jest regularnie oddawany jako „poza Trokami”.

	-"	-"	12	8	Obywatele Nowego Miasta, z regionu Poniewieża, mieszkający w mieście	3.
	-"	-"	28	27	Spośród nich także mieszkający poza Trokami	4.
Z liczby osób zapisanej w kolumnach, tych, którzy są poza Trokami, jest w sumie 124 mężczyzn i 90 kobiet; przebywających w czasowym mieszkaniu, w okręgach Półwyspu Krymskiego, niech Bóg ich chroni, i w pozostałych różnych miastach - mężczyzn 57 i kobiet 9. Do tej liczby wliczono dwóch hazzanów, szammasza i członków ich rodzin, także trzy osoby, które pełnią służbę dla królestwa, niech wysoko wznosi się jego sława, to znaczy są в гражданской службе.	-"	-"	287	304 ⁴⁶	Pełny wykaz ilości osób dzisiaj żyjących	
					Gospodarze, którzy są w mieście, dwojakiego rodzaju. Z wyjaśnieniem, kim są i ilu.	5.
Po śmierci jej męża w domu mieszka z sąsiadami, którzy uiszczają jej za zamieszkanie czynsz, z którego to czynszu wskazana wdowa utrzymuje się (mieszkając) w prawej części.	-"	1	-"	-"	Chana, wdowa po Simsze ⁴⁷ Żarnowskim	a.
Tak samo jak wdowa, również dziedzice nieboszczyka utrzymują się z czynszu, (płaconego) przez sąsiadów mieszkających w domach.	-"	2	-"	-"	Johoszawat, wdowa po Simsze Eliaszewiczu ⁴⁸	b.

⁴⁶ Por. w tym kontekście ustalenia Kizilova: „According to the official data of 1860 [tj. na podstawie Pamiatnaia knizhka Vilenskoj gubernii na 1861 god, pt. 2, Wilno, 1861, 73] there were 593 Karaites (298 men, 295 women) in the whole of the Vilenskaia guberniia (i.e. including Troki, Wilno, and the adjacent villages; ca. 400-500 from these 593 Karaites could belong to the Troki community).” Zob. Kizilov, 2015, 80.

⁴⁷ Hebr. חנה אלמנת שמחה ז'ארנווסקי. Tj. Anna córka Nisana, zob. spis z 1858 roku (LPAH sygn. F. 515-25-112, k. 527 recto - 554 recto), wpis z numerem 20. Wdowa po Simsze synu Mordechaja ('Marka syn'), zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 20.

⁴⁸ Hebr. יהושבעת אלמנת שמחה אלישעוויץ. Tj. Simsze synu Aharonu Eliaszewiczu, zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 19.

Jego dom jest wynajęty, a on sam z członkami swojej rodziny mieszka poza Trokami. Z tego powodu warto, by mogli uiszczać podatek królewski i pozostałe konieczne opłaty w mieście.	-"	1	-"	-"	Johoszafat Manoach, syn Awrahama Bizikowicza ⁴⁹	c.
Jego sytuacja jest marna, nie wygląda dobrze.	-"	1	-"	-"	Mosze syn Awrahama Nowicki ⁵⁰	d.
On sam z członkami swojej rodziny mieszka poza Trokami. Jego dom jest wynajęty na potrzeby uiszczenia podatku pogłównego i pozostałych nieodzownych powinności w naszym mieście.	-"	1	-"	-"	Icchak syn Jehudy Szpakowski ⁵¹	e.
Jej dom jest wynajęty, a ona utrzymuje się z czynszu za ten dom.	-"	1	-"	-"	Małka, wdowa, po Elijahu Pileckim, z regionu Nowego Miasta ⁵²	f.
Jest sierotą, wraz z jego młodszym bratem i ich małymi siostrami – wszyscy utrzymują się z czynszu za dom, który to także jest wynajmowany.	-"	1	-"	-"	Romiel syn Jaakowa Malecki – kawaler ⁵³	g.
Jest pośród zapisanych, tzn. w skazka świętej gminy w Odessie, stolicy, niech wysoko wznosi się jej sława.	-"	2	-"	-"	Jaakow Simcha syn Zachari, starszego, Kapłanowski ⁵⁴	h.
Jej dom jest wynajęty. Przeto jej utrzymanie z jej sierotami jest z tego czynszu. A z reszty czynszu uiszcza podatek za żywych i za jej męża nieboszczyka.	-"	1	-"	-"	Jehudit Małka, wdowa po czcigodnym ribbi Achiezerze Lawrec[kim] ⁵⁵	i.

⁴⁹ Hebr. יהושפט מנוח ׳ אברהם ביזיקוויץ. Zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 9.

⁵⁰ Hebr. משה ׳ אברהם נויצקי. Zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 40.

⁵¹ Hebr. יצחק ׳ יהודה שפקוויט. Zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 18.

⁵² Hebr. מלכה אלמנת אליהו פיליצקי, מתחום (עיר חדשה). Nie znalazłem w spisie z 1858 roku.

⁵³ Hebr. רומיאל ׳ יעקב מאליצקי. Zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 13.

⁵⁴ Hebr. יעקב שמחה ׳ זכריה הזקן קאפלאנווויט. Zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 36.

⁵⁵ Hebr. יהודית מלכה אלמנת כ״ר אחיעזר לאווריצ. Jehudit Małka, córka Jehudy. Zob. spis z 1858 roku, wpis z numerem 1.

Kilka lat wcześniej część z nich była majątna, jednak teraz większość z nich zubożała, przez co muszą wystawiać swoje domy na wynajem, by zapewnić środki na potrzeby uiszczania podatku głównego do skarbcza królewskiego.	-"	10	-"	-"	Pozostali gospodarze - w liczbie ok. dziesięciu	6.
Utrzymać się wszystkim tym jest bardzo ciężko w tych czasach.	30	-"	-"	-"	Także pozostali gospodarze spośród członków zgromadzenia	7.
Nauczycieli w społeczności nie ma. Tylko słabi młodzieńcy teraz uczą się wedle zwyczaju praktykowanego wcześniej, u znawców Tory, którzy są z naszej społeczności. W mieszkaniu hazzana, niech strzeże go jego Skała i zachowa przy życiu, jest niewielu uczących się, wszystkich jest zaledwie około dwudziestu, nie więcej. Tak jest w zgromadzeniu osłabłym i słaniającym się, w którego społeczności nie ma midrasz, jako że nie stać jej na niego i jego utrzymanie.	-"	-"	-"	-"	Nauczyciele i ich uczniowie	8.
Gabbajów z wyboru stałych także nie ma w społeczności. Są tylko tymczasowi, gdyż są mianowani w czasie, gdy zdarzy się jakaś sprawa i konieczna potrzeba, jak na przykład zbiórka jałmużny dla biednych społeczności, by im okazać szacunek z okazji uświęconych okresów, i na potrzeby niedołączonych w różnych czasach zdarzające się, a dzisiaj dla większości społeczności, tak jak od jakiegoś czasu i w tym czasie, co jest niewiarygodne. Bóg niech pozwoli im dotrwać do dobrego końca. Amen.	-"	-"	-"	-"	Gabbajowie	9.

Inne raporty statystyczne z Trok w zbiorach Państwowego
Archiwum Autonomicznej Republiki Krymu w Symferopolu

1) GAARC, F. 241, op. 1, nr 19, s. 14–19. Sprawozdanie za rok 1857 w języku rosyjskim z dn. 4 kwietnia 1858 r., podpisane przez „trockiej karańskiej synagogi hazzana” Abkowicza (Абкович). Podaje w nim, że społeczność trockiej synagogi liczy 280 mężczyzn i 265 kobiet, łącznie 545 osób (s. 14). W 1857 urodziło się w guberni wileńskiej 17 chłopców i 9 dziewczynek, z czego w Wilnie 1 chłopiec i 1 dziewczynka, a w Trokach 3 chłopców i 6 dziewczynek (s. 15 verso). Zawarto w Trokach 3 małżeństwa (s. 17 verso). Zmarło 9 osób (4 płci męskiej i 5 płci żeńskiej), z czego 5 to dzieci poniżej 5 roku życia (s. 18 verso). W raportach z Trok powtarzają się te same dane statystyczne dotyczące duchowieństwa, a więc starszego hazzana, młodszego hazzana i szammasza. Wraz z rodzinami stanowią oni grupę 18 osób.

2) GAARC, F. 241, op. 1, nr 37, s. 62–67. Sprawozdanie w języku rosyjskim za rok 1860 z dn. 3 stycznia 1861 r., podpisane przez „trockiej karańskiej synagogi hazzana” Abkowicza (Абкович). W roku 1860 społeczność karańska w guberni wileńskiej liczyła: 298 mężczyzn i 295 kobiet, łącznie 593⁵⁶ osoby. Do tej liczby wliczono 74 osoby spoza guberni (z regionu Poniewieża i Nowego Miasta); bez tych osób liczba wynosiłaby 519, w tym 264 mężczyzn i 255 kobiet, z czego w mieście Trokach 166 mężczyzn i 196 kobiet, przy czym 18 osób (7 mężczyzn i 11 kobiet) to osoby spoza guberni. Poza Trokami zamieszkiwało 77 mężczyzn i 87 kobiet, przy czym 56 z nich (27 mężczyzn i 29 kobiet) to osoby spoza guberni. W sumie osób przebywających w wileńskiej guberni, a pochodzących spoza niej: 74 (34 mężczyzn i 40 kobiet). Osób ze zgromadzenia trockiego przebywających poza gubernią wileńską: 55 mężczyzn i 12 kobiet. (s. 64 verso) W guberni urodziło się 21 dzieci – 7 chłopców i 14 dziewczynek. Z tego 2 chłopców w Wilnie, a 3 chłopców i 9 dziewczynek w Trokach (s. 65 verso). Zmarło 13 osób (4 płci męskiej i 9 żeńskiej), z czego 8 to dzieci poniżej 5 roku życia (s. 66 verso). Zawarto 6 małżeństw: trzy kawalerów z pannami; dwa wdowców z pannami, jedno wdowca z wdową. (s. 67 verso)

3) GAARC, F. 241, op. 1, nr 44, s. 104–110. Sprawozdanie w języku rosyjskim za rok 1861 z dn. 2 stycznia 1862 r., podpisane przez „trockiej karańskiej synagogi hazzana” Abkowicza (Абкович). W roku 1861 społeczność karańska w guberni wileńskiej liczyła: 246 mężczyzn i 283 kobiet, łącznie 529 osób. Z tego w mieście Trokach 167 mężczyzn i 196 kobiet; przy czym 18 osób (7 mężczyzn i 11 kobiet) to osoby spoza Guberni. Poza Trokami mieszkało 79 mężczyzn i 87 kobiet; przy czym 56 osób (27 mężczyzn i 29 kobiet) to osoby spoza guberni. W sumie osób przebywających w guberni wileńskiej, a pochodzących spoza niej: 74 (34 mężczyzn i 40 kobiet) (s. 106 verso). Osób ze zgromadzenia trockiego przebywających poza gubernią wileńską: 56 mężczyzn i 12 kobiet. W guberni urodziło się 25 dzieci, 12 chłopców i 13 dziewczynek, w tym 2 chłopców i 1 dziewczynka w Wilnie, a 4 chłopców i 9 dziewczynek w Trokach (s. 107 verso). Zmarło 19 osób (7 płci męskiej i 12 żeńskiej), z tego 12 to

⁵⁶ Dane te nieco różnią się od powyżej cytowanych danych w GAARC, F. 241, op. 1, nr 1862, s. 72–73, co zapewne wynika z faktu, że przygotowane zostały kilka miesięcy później.

dzieci poniżej 5 roku życia (s. 108 verso). Zawarto 3 małżeństwa: dwa kawalerów z pannami; jedno kawalera z wdową (s. 109 verso).

4) GAARC, F. 241, op. 1, nr 53, s. 39-46. Sprawozdanie za rok 1862 z dn. 1 stycznia 1863 r., w języku rosyjskim, podpisane przez „trockiej karaïmskiej synagogi młodszego hazzana” Abkowicza (Абкович). W roku 1862 społeczność karaïmska w guberni wileńskiej liczyła: 252 mężczyzn i 288 kobiet, łącznie 540 osób. Z tego w mieście Trokach 175 mężczyzn i 196 kobiet, przy czym 26 osób (12 mężczyzn i 14 kobiet) to osoby spoza guberni. Poza Trokami zamieszkiwało 77 mężczyzn i 92 kobiety; przy czym 57 osób (28 mężczyzn i 29 kobiet) to osoby spoza guberni. W sumie osób przebywających w guberni wileńskiej, a pochodzących spoza niej: 83 (40 mężczyzn i 43 kobiety). Osób ze zgromadzenia trockiego przebywających poza gubernią wileńską: 54 mężczyzn i 12 kobiet. (s. 41 verso).

Zbiorczy wykaz urodzin z lat 1858–1863 w rodzinach karaïmów trockich (s. 42 verso).

W roku 1858 urodziło się 20 dzieci, 12 chłopców i 8 dziewczynek, z tego w Wilnie 1 dziewczynka, a w Trokach 6 chłopców i 3 dziewczynki.

W roku 1859 urodziło się 29 dzieci, 12 chłopców i 17 dziewczynek, z tego w Wilnie 2 chłopców, a w Trokach 6 chłopców i 12 dziewczynek.

W roku 1860 urodziło się 21 dzieci, 7 chłopców i 14 dziewczynek, z tego w Wilnie 2 chłopców, a w Trokach 3 chłopców i 9 dziewczynek.

W roku 1861 urodziło się 25 dzieci, 12 chłopców i 13 dziewczynek, z tego w Wilnie 2 chłopców i 1 dziewczynka, a w Trokach 4 chłopców i 9 dziewczynek.

W roku 1862 urodziło się 27 dzieci, 12 chłopców i 13 dziewczynek, z tego w Wilnie 2 chłopców i 4 dziewczynki, a w Trokach 6 chłopców i 6 dziewczynek.

Zbiorczy wykaz zgonów z lat 1858–1862 (s. 43 verso):

1858: Zmarło 13 osób (7 płci męskiej i 6 płci żeńskiej), z tego 9 poniżej 5 roku życia.

1859: Zmarło 11 osób (5 płci męskiej i 5 płci żeńskiej), z tego 7 poniżej 5 roku życia.

1860: Zmarło 13 osób (4 płci męskiej i 9 płci żeńskiej), z tego 8 poniżej 5 roku życia.

1861: Zmarło 19 osób (7 płci męskiej i 12 płci żeńskiej), z tego 12 poniżej 5 roku życia.

1862: Zmarło 21 osób (10 płci męskiej i 11 płci żeńskiej), z tego 12 poniżej 5 roku życia.

Wykaz liczby małżeństw z lat 1858–1862 (s. 45 verso):

1858: 6 (pięć małżeństw kawalerów z pannami i jedno wdowca z wdową);

1859: 6 (pięć kawalerów z pannami i jedno wdowca z panną);

1860: 6 (trzy kawalerów z pannami, dwa wdowców z pannami i jedno wdowca z wdową);

1861: 3 (dwa kawalerów z pannami; jedno kawalera z wdową);

1862: 6 (cztery kawalerów z pannami, dwa wdowców z pannami).

5) GAARC, F. 241, op. 1, nr 62, s. 44–51. Sprawozdanie w języku rosyjskim za rok 1863 z dn. 3 stycznia 1864 r., podpisane przez „trockiej karaimejskiej synagogi młodszego hazzana” Abkowicza (Абкович). W roku 1863 społeczność karaimejska w guberni wileńskiej liczyła: 267 mężczyzn i 295 kobiet, łącznie 562 osoby. Z tego w mieście Trokach 204 mężczyzn i 242 kobiety; przy czym 33 osoby (16 mężczyzn i 17 kobiet) to osoby spoza guberni. Poza Trokami zamieszkiwało 63 mężczyzn i 53 kobiety, przy czym 57 osób (29 mężczyzn i 28 kobiet) to osoby spoza guberni. Łącznie osób przebywających w guberni wileńskiej, a pochodzących spoza niej: 90 (45 mężczyzn i 45 kobiet). Osób ze zgromadzenia trockiego przebywających poza gubernią: 49 mężczyzn i 8 kobiet (s. 47 verso). W guberni wileńskiej urodziło się 24 dzieci (11 chłopców i 13 dziewczynek). Z tego 1 chłopiec w Wilnie, a 10 chłopców i 5 dziewczynek w Trokach (s. 48 verso). Zmarło 14 osób: 7 płci męskiej i 7 płci żeńskiej. Z tego 8 to dzieci poniżej 5 roku życia (s. 49 verso). Zawarto 7 małżeństw: cztery kawalerów z pannami; jedno kawalera z wdową; jedno wdowca z panną; jedno wdowca z wdową (s. 50 verso).

Literatura

Rękopisy

GAARC (Государственный архив Автономной Республики Крым), F. 241, op. 1, nr 9.
GAARC, F. 241, op. 1, nr 19.
GAARC, F. 241, op. 1, nr 37.
GAARC, F. 241, op. 1, nr 44.
GAARC, F. 241, op. 1, nr 53.
GAARC, F. 241, op. 1, nr 62.
GAARC, F. 241, op. 1, nr 1862.
GAARC, F. 241, op. 1, nr 1865.
LPAH (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka), sygn. F. 515-25-112, k. 527 recto – 554 recto (Rewizska skazka karaimów trockich z roku 1858).

Opracowania

Kizilov, M. (2009). *The Karaites of Galicia. An Ethnoreligious Minority among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs 1772–1945. Studia Judaeslavica, Volume I*. Leiden, Boston: Brill.
Kizilov, M. (2015). *The Sons of Scripture. The Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth Century*. Warsaw/Berlin: De Gruyter Open Ltd.
Klimova, V. (2017). *Katechizmy karaimów w Europie Wschodniej*. Poznań: Wydział Neofilologii UAM w Poznaniu.
Prokhorov, D. A. (2021). Legislative Initiative of Karaites Abraham and Gabriel Firkoviches within the Legal Framework of the Russian Empire (mid-19th Century). *Kwartalnik Historii Żydów*, 279(3), 849–856.
Schreiber, W. (1910). *Badania nad Antropologią Dzieci Chrześcijańskich, Żydowskich i Karaimejskich w Galicyi*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

- Szabarowski, V. (2013). *Karaïmy na Volyni (Štrihi do portreta zagadkovogo narodu)*. Lutsk: PVD Tverdinâ.
- Sulimowicz, A. (2014). A Document on the Economic Status of the Lutsk Karaites in the Mid-19th century. *Karaite Archives*, 2, 177–200.
- Sulimowicz, A. A. (2017). „*Życie społeczne gminy karaïmskiej w Łucku w okresie międzywojennym (1919–1939)*”. Niepublikowana rozprawa doktorska Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta, Praha.

